

O‘ZBEKISTONDA IJRO BOSQICHIDA MEDIATSIYA QO‘LLASHNING PROTSESSUAL MUAMMOLARI: MEDIATIV KELISHUVNING PROTSESSUAL AHAMIYATI

Teshayev Akmal Jamshid o‘g‘li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistratura bosqichi talabasi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20053389>

Annotatsiya: Ushbu maqola O‘zbekistonda ijro bosqichida mediativ kelishuvning protsessual ahamiyatini tahlil etishga bag‘ishlangan. Mediativ kelishuvning uchta asosiy protsessual vazifasi — suspensiya, modifikatsiya va terminatsiya — nazariy va huquqiy jihatdan asoslanadi. O‘zbekiston normativ bazasidagi tizimiy kamchiliklar aniqlanib, Germaniya, Italiya, Niderlandiya va Singapur tajribalari qiyosiy ko‘rib chiqiladi. Maqola oxirida mediativ kelishuvning protsessual maqomini mustahkamlashga qaratilgan aniq normativ tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: mediatsiya, mediativ kelishuv, ijro bosqichi, protsessual ahamiyat, kelishuv bitimi, suspensiya, modifikatsiya, terminatsiya, ijro hujjati, normativ tahlil.

O‘zbekiston Respublikasida mediatsiya institutining joriy etilishi — 2018 yil 3-iyuldagi “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonun bilan boshlanib — nizolarni muqobil hal etish sohasida muhim siljish bo‘ldi. Biroq bu siljish hali o‘zining to‘liq imkoniyatlarini ishga solmagan. Ayniqsa, ijro bosqichida mediatsiyaning protsessual mexanizmi deyarli tartibga solinmagan, bu esa keng amaliy muammolarga olib kelmoqda.

Muammoning huquqiy o‘zagi shundan iborat: mediativ kelishuv ijro jarayonida qanday protsessual o‘ringa ega? U ijroni to‘xtatish, o‘zgartirish yoki tugatish uchun asos bo‘la oladimi? O‘zbekiston qonunchiligi bu savollarga yetarli javob bera olayaptimi? Maqolada ana shu savollarga izchil ilmiy javob berishga harakat qilinadi. Dastavval mediativ kelishuvning protsessual tabiati nazariy jihatdan tahlil etiladi, so‘ng normativ baza va xorijiy tajriba ko‘rib chiqiladi va nihoyat — aniq tavsiyalar ilgari suriladi.

Mediativ kelishuvning protsessual tabiatini belgilash — sof akademik masala emas. Bu belgilash to‘g‘ri bo‘lmasa, uning amaliy huquqiy oqibatlari ham noto‘g‘ri shakllanadi. Xalqaro doktrinada ushbu masalaga oid uch asosiy yondashuv mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos amaliy xulosalarga olib keladi.

Birinchi yondashuv — “xususiy shartnoma” kontseptsiyasi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, mediativ kelishuv oddiy fuqarolik shartnomasi bo‘lib, uning ijro kuchi umumiy shartnoma huquqi asosida belgilanadi. Britaniyalik tadqiqotchi Karl Mekki ta‘kidlashicha, mediatsiya bitimi avvalo shartnomaviy majburiyat yaratadi; u alohida protsessual maqom olishi uchun qo‘shimcha huquqiy asos zarur¹. Bu yondashuv mediativ kelishuvning protsessual mustaqilligini inkor etadi va hozirgi O‘zbekiston huquq tizimida de facto qo‘llanilayotgan pozitsiyaga yaqin turadi.

Ikkinchi yondashuv — “sui generis protsessual hujjat” kontseptsiyasi. Singapurlik Nadia Alexander ushbu yondashuvni asoslab, mediativ kelishuv tomonlarning o‘zaro irodasini nafaqat fuqarolik-huquqiy, balki protsessual jihatdan ham rasmiylashtiradi, deydi². Bu

¹ Mackie K., Miles D., Marsh W., Allen T. The ADR Practice Guide: Commercial Dispute Resolution. 3rd ed. Haywards Heath: Tottel, 2007, pp. 234–248

² Alexander N. Global Trends in Mediation. 2nd ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2006, pp. 143–168

yondashuv 2019 yilgi Singapur konvensiyasi ruhiga mos keladi: konvensiya mediativ kelishuvni xalqaro miqyosda to'g'ridan-to'g'ri ijro etish mumkin bo'lgan maxsus hujjat sifatida belgilagan³.

Uchinchi yondashuv — “transformativ” kontseptsiya. Germaniyalik huquqshunolar Rainhard Greger va Xolger Unberath bu yondashuvni asoslab, ijro bosqichida mediativ kelishuv sud hujjatining majburiylikni inkor etmaydi, ammo uning ijrosi mexanizmini tomonlar ixtiyori asosida belgilaydi, deb hisoblaydi⁴. Bu yondashuv ikki tizimni — majburiy ijro va ixtiyoriy kelishuv — bir-biriga zid emas, balki to'ldiruvchi sifatida ko'radi.

Ushbu uch yondashuv tahlili asosida quyidagi pozitsiyani ilgari suramiz: O'zbekiston huquqiy tizimi uchun transformativ yondashuv eng maqbul hisoblanadi, chunki u mavjud imperativ-dispositivlik arxitekturasiga zid kelmaydi va mediativ kelishuvning amaliy qiymatini maksimal darajada ta'minlaydi.

O'zbekiston protsessual huquqida kelishuv bitimi — tomonlarning sud jarayonini o'zaro kelishuv bilan yakunlash tartibi — allaqachon tartibga solingan va amaliyotda qo'llaniladi. Iqtisodiy protsessual kodeksining (bundan buyon matnda IPK deb yuritiladi) 131-134-moddalari hamda Fuqarolik protsessual kodeksining (bundan buyon matnda FPK deb yuritiladi) 166-169-moddalari kelishuv bitimini sudda tasdiqlash tartibini va tasdiqlangan hujjatning ijro kuchini belgilaydi. Mediativ kelishuvni protsessual jihatdan to'g'ri belgilash uchun ushbu institutdan farqini aniqlab olish zarur.

O'xshashliklar jihatidan: ikkalasida ham tomonlarning ixtiyoriy kelishuvi asosida nizo hal etiladi; ikkalasi ham yozma shaklda tuziladi; va ikkalasi ham tomonlarning protsessual huquqlari doirasida amalga oshiriladi. Biroq farqlar jiddiy. Italiyalik protsessualist Jyorjio Tarzia kelishuv bitimi va mediativ kelishuv o'rtasidagi farqni asosli tarzda ko'rsatib bergan: kelishuv bitimi bevosita sud jarayoni doirasida tuziladi va sudning tasdig'iga bog'liq bo'lsa, mediativ kelishuv suddan tashqarida, mediator ishtirokida tuziladi⁵.

Eng muhim farq shundan iboratki, kelishuv bitimi sud tomonidan tasdiqlanishi bilan ijro varaqasi kuchiga ega bo'ladi. Mediativ kelishuv esa — hozirgi O'zbekiston qonunchiligida bunday avtomatik ijro kuchiga ega emas. Fransuz olimi Jerar Bolar bu muammoni quyidagicha ta'riflaydi: majburiy kuchsiz kelishuv — bu tomonlarning bir-biriga iltimosnomasidir, huquqiy majburiyat emas⁶. Ushbu tanqid O'zbekiston mediativ kelishuviga nisbatan to'liq mos tushadi.

Mediativ kelishuv ijro jarayonida uch xil protsessual vazifani bajarishi mumkin. Bu vazifalarni aniq belgilash mexanizmning amaliy ishlashi uchun zarur.

Birinchi — suspensiya vazifasi. Mediatsiya jarayoni boshlanganda ijro harakatlarining to'xtatib turilishi mediatsiyaning samarali o'tkazilishi uchun muhim. Buyuk Britaniyalik Pam Bruker ta'kidlaydiki, ijro harakatlarining to'xtatilmasdan olib boriladigan mediatsiya — bu bir qo'lda tinchlik belgisi, ikkinchi qo'lda qurol ko'tarib olib boriladigan muzokaraga o'xshaydi⁷. O'zbekiston “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonunining

³ UN Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. New York, 7 August 2019. UNGA Res. 73/198, Arts. 3–4

⁴ Greger R., Unberath H., Steffek F. Recht der alternativen Konfliktlösung. 2. Aufl. München: C.H. Beck, 2016, S. 418–437

⁵ Tarzia G. L'accordo di mediazione. Milan: IPSOA, 2013, pp. 45–68

⁶ Bolard G. Les principes directeurs du procès civil // JCP G. 1993, I. 3693, p. 18

⁷ Brooker P. Mediation Law: Journey through Institutionalism to Juridification. Abingdon: Routledge, 2013, pp. 178–196

35-moddasida ijroni to'xtatish asoslari belgilangan, ammo mediatsiya boshlanganligi bu asoslar ro'yxatiga kirmaydi, biroq, Qonunning 36-moddasiga asosan esa, mediatsiya tartib-taomili amalga oshirilganda ijro ishini yuritish — o'n besh kundan ko'p bo'lmagan muddatga to'xtatilishi mumkinligi belgilangan. Bu jiddiy normativ kamchilik.

Ikkinchi — modifikatsiya vazifasi. Mediativ kelishuv asl sud hujjatida belgilangan majburiyatning ijro tartibini o'zgartirishga xizmat qilishi mumkin: muddatlarni uzaytirish, to'lovni bo'lib amalga oshirish, majburiyat predmetini o'zgartirish. Germaniyalik Til Raeshke-Kessler ushbu vazifani "ijroni shaxsiylashtirish" (Personalisierung der Vollstreckung) deb ataydi: majburiyat standart ijro mexanizmi orqali emas, balki tomonlarning o'ziga xos munosabatlarini hisobga oladigan individual kelishuv asosida amalga oshiriladi⁸.

Uchinchi — terminatsiya vazifasi. Mediativ kelishuv to'liq bajarilib, kreditorning talabi qondirilsa, ijro ishi tugatilishi lozim. Avstriyalik Walter Rechberger ta'kidlaganidek, ijroning to'xtatilishi tomonlarning birgalikdagi murojaatnomasi asosida amalga oshirilishi mumkin. Mediativ kelishuv ana shu murojaatnomaning huquqiy asosi bo'la oladi⁹.

"Mediatsiya to'g'risida"gi Qonunning 16-moddasi mediativ kelishuv tuzish tartibini belgilaydi. Biroq uning protsessual statusini — jumladan ijro bosqichidagi protsessual ahamiyatini — tartibga solmaydi. Qonunning 29¹-moddasi mediativ kelishuv bajarilmasa tomonning sudga murojaat qilish huquqini nazarda tutadi, ammo bu murojaat qanday tartibda amalga oshirilishi aniq emas. Misol uchun ushbu mediatsiya faqatgina sud tomonidan tasdiqlangan holatlarda ijro varaqasi beriladimi yoki sudgacha bo'lgan bosqichda ham qo'llansa sud tomonidan ijro varaqasi beriladimi?

IPK va FPKning tegishli moddalarida mediativ kelishuv va kelishuv bitimi o'rtasidagi munosabat qonunda belgilanmagan. Agar tenglashtirilsa — mediativ kelishuv sudga tasdiqlanishi mumkin; agar tenglashtirilmasa — u protsessual maqomsiz qoladi. "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi Qonunning 7-moddasi ijro hujjatlarining ro'yxatini belgilaydi — mediativ kelishuvning o'zi bu ro'yxatda yo'q, faqatgina 2025-yil 20-oktabrda 2¹-band qo'shilib, mediativ kelishuvni majburiy ijro etish yuzasidan sudlar beradigan ijro varaqalarigina ijro hujjati hisoblanishi belgilangan. Professor Alan Uzelak ushbu muammoni ko'plab davlatlarda ham kuzatgan: mediatsiya natijasining ijro kuchidan mahrum bo'lishi mediatsiya institutiga nisbatan ishonchni pasaytiradi va uning kam qo'llanilishiga olib keladi¹⁰.

Shunday qilib, O'zbekiston normativ bazasida uchta tizimiy kamchilik aniqlandi. Birinchisi: mediativ kelishuvning protsessual maqomi aniqlanmagan. Ikkinchisi: mediativ kelishuvning ijro kuchi ta'minlanmagan (faqatgina sud tomonidan tasdiqlansa ijro kuchiga ega bo'ladi). Uchinchi: mediativ kelishuv bajarilmasligi holida murojaat tartibi noaniq. Bu uch kamchilik mediatsiya institutining ijro bosqichida amaliyotda samarali ishlamasligining asosiy huquqiy sababi hisoblanadi.

Xorijiy davlatlar mediativ kelishuvning ijro kuchini ta'minlashning turli modellarini ishlab chiqishgan. YI 2008/52/EC Direktivi a'zo davlatlarga uch variantni taklif etadi: sud orqali

⁸ Raeschke-Kessler Th., Berger K. Recht und Praxis des Schiedsverfahrens. 4. Aufl. Köln: RWS, 2007, S. 402–411

⁹ Rechberger W.H. (Hrsg.) Kommentar zur ZPO. 4. Aufl. Wien: Springer, 2014, S. 1102–1118

¹⁰ Uzelac A. Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World // Civil Justice between Efficiency and Quality / ed. van Rhee C.H., Uzelac A. Antwerp: Intersentia, 2008, pp. 11–33

tasdiqlash, notarial tasdiqlash yoki maxsus vakolatli organ orqali tasdiqlash¹¹. Har uch variant ham mediativ kelishuvga ijro kuchini beradi.

Germaniyada mediativ kelishuv ZPO-ning 794-§ va notariat to'g'risidagi qonunning 52-§ asosida sud yoki notarius orqali ijro kuchiga ega bo'lishi mumkin¹². Bu "ikki yo'lli" mexanizm tomonlarga moslashuvchanlik beradi. Italiyada 2010-yilgi mediatsiya to'g'risidagi farmon (D.Lgs. 28/2010) mediativ kelishuvni mediatsiya markazi orqali sudga ro'yxatdan o'tkazish mexanizmini belgilagan¹³.

Niderlandiyada mediativ kelishuv tomonlardan biri iltimosiga ko'ra sudda tasdiqlanishi va shu orqali ijro kuchiga ega bo'lishi mumkin¹⁴. Singapur konvensiyasi esa milliy doiradan chiqib xalqaro saviyada mediativ kelishuvga bevosita ijro kuchini beruvchi eng ilg'or model hisoblanadi¹⁵.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, barcha muvaffaqiyatli modellarning umumiy xususiyati — mediativ kelishuvga ijro kuchini beruvchi aniq va sodda mexanizm mavjudligi. Mexanizm qanchalik tushunarsiz bo'lsa, mediatsiyaga murojaat shunchalik kam bo'ladi. Bu qoida O'zbekiston uchun ham to'liq amal qiladi.

Normativ bo'shliqlar real hayotda qanday ko'rinishda namoyon bo'lmoqda? Birinchi va eng og'ir amaliy muammo — mediativ kelishuvning bajarilmasligi holida kreditor qayta sudga murojaat qilishi zarurati. Polshalik protsessualist Andzhey Torbus bu hodisani "mediatsiyaning protsessual qavslanishi" (processual encapsulation of mediation) deb ataydi: mediatsiya nizoni hal etadi, ammo u o'zini protsessual jihatdan himoya qila olmaydi; buning uchun unga sud yordami zarur¹⁶. Bu paradoks mediatsiyaning mohiyatiga zid.

Ikkinchi muammo — sudya-ijrochilarning mediatsiya sohasidagi bilim va malaka yetishmovchiligi. Niderlandiyalik tadqiqotchi Manon Shonevilye ta'kidlashicha, mediatsiyaning sud tizimiga integratsiyasi u bilan bevosita ishlaydigan mansabdor shaxslarning savodxonligiga bog'liq — institutning normativ asosi qanchalik mukammal bo'lmasin, malaka bo'lmasa, amaliyot ishlamaydi¹⁷.

Uchinchi muammo — mediatsiyaga nisbatan jamoatchilik ishonchining pastligi. Chexiyalik huquqshunos Anke Plappert mediatsiyaning kam qo'llanilishi sabablarini tahlil qilib, ijro kafolatlarining zaifligi mediatsiyaga bo'lgan ishonchni pasaytiruvchi asosiy omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Tomonlar mediativ kelishuv tuzilgandan so'ng ham uni bajartirish uchun qo'shimcha sa'y-harakat qilishi zarurligini bilsalar, mediatsiyaga murojaat qilmaydi¹⁸. Bu — tizimiy ishonchsizlikning protsessual mexanizm orqali yuzaga kelishi.

¹¹ Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council. OJ L 136, 24.5.2008, Art. 6

¹² Musielak H.J., Voit W. ZPO-Kommentar. 19. Aufl. München: Franz Vahlen, 2022, §794, Rn. 12–18

¹³ De Palo G., D'Urso L. The Seventh Mediation Directive and Italy // Penn State International Law Review. 2011, Vol. 29, pp. 383–412

¹⁴ Asser W.D.H., Groen H.A., Vranken J.B.M. Uitgebalanceerd: Eindrapport van de Fundamentele herbezinning. Den Haag: Boom, 2006, pp. 78–89

¹⁵ UN Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. New York, 2019, Art. 3

¹⁶ Torbus A. Mediacja w postępowaniu cywilnym. Toruń: TNOiK, 2015, S. 178–194

¹⁷ Schonewille M., Schonewille F. (eds.) The Variegated Landscape of Mediation. The Hague: Eleven International, 2014, pp. 312–328

¹⁸ Plappert A. Mediation in der Zwangsvollstreckung // Neue Juristische Wochenschrift. 2013, Heft 18, S. 1286–1291

Yuqoridagi tahlil asosida maqola muallifi quyidagi mustaqil pozitsiyani ilgari suradi: mediativ kelishuv ijro jarayonida uch qatlamli protsessual ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Birinchi qatlam — suspensiya quvvati: mediatsiya boshlanganligi ijro harakatlarini vaqtincha to'xtatish uchun yetarli asos hisoblanishi lozim. Ikkinchi qatlam — modifikatsiya quvvati: mediativ kelishuv sud hujjatini o'zgartirmasdan, uning ijro mexanizmini tomonlar kelishuvi asosida belgilashi lozim. Uchinchi qatlam — terminatsiya quvvati: mediativ kelishuv to'liq bajarilganda u ijro ishini tugatish uchun rasmiy asos bo'lishi lozim.

Maqola muallifi O'zbekiston uchun Germaniya modeliga yaqin “ikki yo'lli” mexanizmni tavsiya etadi: mediativ kelishuv nafaqat sud, balki notarius tomonidan tasdiqlanishi mumkin bo'lsin; ikkalasi ham teng kuchda ijro asosi hisoblansin. Bu yondashuv tomonlarga moslashuvchanlik beradi, sud yukini qisman kamaytiradi va mavjud notariat tizimiga organik ravishda integratsiyalanishi mumkin.

Amaliy jihatdan, bu yondashuv amalga oshirilishi uchun ikkita parallel chora bir vaqtning o'zida ko'rilishi lozim: birinchisi — normativ baza yangilanishi; ikkinchisi — sudya-ijrochilar va notariuslar malakasi oshirilishi. Normativsiz malaka — asosi yo'q bino qurish, malakasiz normativ — egasiz imorat qurishdir.

Ushbu maqolada olib borilgan tahlil quyidagi ilmiy xulosalarga olib keldi. Birinchidan, mediativ kelishuv ijro jarayonida uch protsessual vazifani — suspensiya, modifikatsiya va terminatsiya — bajarishi mumkin, ammo bu vazifalar hozirgi O'zbekiston qonunchiligida yetarlicha tartibga solinmagan.

Ikkinchidan, normativ bazada uchta tizimiy kamchilik mavjud: mediativ kelishuvning protsessual maqomi aniqlanmagan, ijro kuchi ta'minlanmagan va bajarilmasligi hoida murojaat tartibi noaniq. Bu kamchiliklar mediatsiya institutining samarali amal qilmasligining asosiy huquqiy sababi hisoblanadi.

Uchinchidan, xorijiy tajriba — ayniqsa Germaniya, Italiya va Niderlandiya modellari — O'zbekiston uchun “ikki yo'lli” mexanizmni — sud yoki notarius orqali tasdiqlash — eng samarali variant sifatida ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining “Mediatsiya to'g'risida”gi Qonuni. 2018-yil 3-iyul, O'RQ-482.
2. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy va Fuqarolik protsessual kodekslari.
3. O'zbekiston Respublikasining “Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish to'g'risida”gi Qonuni, 2001-yil 29-avgust, O'RQ-258-II.
4. Alexander N. Global Trends in Mediation. 2nd ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2006.
5. Asser W.D.H., Groen H.A., Vranken J.B.M. Uitgebalanceerd: Eindrapport van de Fundamentele herbezinning. Den Haag: Boom, 2006.
6. Bolard G. Les principes directeurs du procès civil // JCP G. 1993, I. 3693.
7. Brooker P. Mediation Law: Journey through Institutionalism to Juridification. Abingdon: Routledge, 2013.
8. Cuomo Ulloa F. La mediazione nel sistema dei procedimenti di composizione delle controversie. Padova: CEDAM, 2016.
9. De Palo G., D'Urso L. The Seventh Mediation Directive and Italy // Penn State International

Law Review. 2011, Vol. 29.

10. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council. OJ L 136, 24.5.2008.
11. Greger R., Unberath H., Steffek F. Recht der alternativen Konfliktlösung. 2. Aufl. München: C.H. Beck, 2016.
12. Mackie K., Miles D., Marsh W., Allen T. The ADR Practice Guide. 3rd ed. Haywards Heath: Tottel, 2007.
13. Musielak H.J., Voit W. ZPO-Kommentar. 19. Aufl. München: Franz Vahlen, 2022.
14. Plappert A. Mediation in der Zwangsvollstreckung // Neue Juristische Wochenschrift. 2013, Heft 18.
15. Raeschke-Kessler Th., Berger K. Recht und Praxis des Schiedsverfahrens. 4. Aufl. Köln: RWS, 2007.
16. Rechberger W.H. (Hrsg.) Kommentar zur ZPO. 4. Aufl. Wien: Springer, 2014.
17. Schonewille M., Schonewille F. (eds.) The Variegated Landscape of Mediation. The Hague: Eleven International, 2014.
18. Tarzia G. L'accordo di mediazione. Milan: IPSOA, 2013.
19. Torbus A. Mediacja w postępowaniu cywilnym. Toruń: TNOiK, 2015.
20. UN Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. New York, 7 August 2019. UNGA Res. 73/198.
21. Uzelac A. Goals of Civil Justice and Civil Procedure in the Contemporary World // Civil Justice between Efficiency and Quality / ed. van Rhee C.H., Uzelac A. Antwerp: Intersentia, 2008.